

УДК 338.45.01: 351.863(477)

СИСТЕМНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ: ВПЛИВ НА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ

Собкевич Оксана Володимирівна,
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник

Описано сучасний стан розвитку промисловості України, оцінено системні проблеми реалізації промислової політики з погляду виявлення чинників впливу на економічну безпеку держави. З урахуванням сучасних викликів фактичної втрати вагової частини індустріального потенціалу сходу країни внаслідок ведення бойових дій обґрунтовано пріоритети промислової політики, реалізація яких сприятиме зміцненню економічної безпеки держави.

Ключові слова: промислова політика; економічна безпека держави; національні економічні інтереси; науково-технологічний потенціал; модернізація; інноваційна політика.

Володіючи потужним інтелектуальним і технологічним потенціалом у промисловості, Україна має перспективи створення конкурентоспроможного промислового комплексу, здатного утвердити її як високотехнологічну державу. На сьогодні в Україні сформувалася модель експортоорієнтованого адаптивного розвитку промисловості, яка характеризується переважанням слабкодиверсифікованого низькотехнологічного виробництва і спонукає країну пристосовуватися до потреб світового ринку в межах наявних внутрішніх можливостей і поточних конкурентних переваг. Ефективність такої моделі ставиться під сумнів з огляду на надмірну прив'язку до світової кон'юнктури та відсутність механізмів протистояння негативним зовнішнім впливам [1], які за нинішніх умов ведення бойових дій на сході країни, втрати частини індустріального потенціалу вже порушили стійкість економічної системи та спровокували виникнення загроз економічній безпеці держави.

Для створення передумов забезпечення довгострокового економічного зростання необхідно сформувати сучасні механізми промислової політики, які дозволять модернізувати структуру промисловості на засадах підвищення частки вироб-

ництва товарів із високою доданою вартістю, насамперед високотехнологічних, нарощування їх експорту, розвитку внутрішнього ринку збуту, забезпечення припливу інвестицій у виробничий сектор економіки, налагодження виробництва продукції, спроможної ефективно конкурувати з продукцією іноземного виробництва, підвищення енергоресурсної ефективності виробництв, утворення замкнених циклів виробництва [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що різні аспекти питань реалізації промислової політики, розвитку промисловості та промислових підприємств у контексті економічної безпеки перебувають у центрі уваги українських науковців, серед яких Бесчастний А. В. [3], Варналій З. С. [4], Васильців Т. Г. [5], Влашок О. С. [6], Горбулін В. П. [7], Губський Б. В. [8], Жаліло Я. А. [9], Ляшенко О. М. [10], Мазаракі А. А., Корольчук О. П., Мельник Т. М. [11], Мунтіян В. І. [12], Новицький Г. В. [13], Пабат О. В. [14], Сухоруков А. І. [15], Шемаєва Л. Г. [16], Шкарлет С. М. [17], Шлемко В. Т., Бінько І. Ф. [18], Юрків Н. Я. [19] та ін. Представниками вітчизняної наукової спільноти зроблено вагомий внесок у дослідження теоретико-методологічних, наукових і практичних засад забезпечення

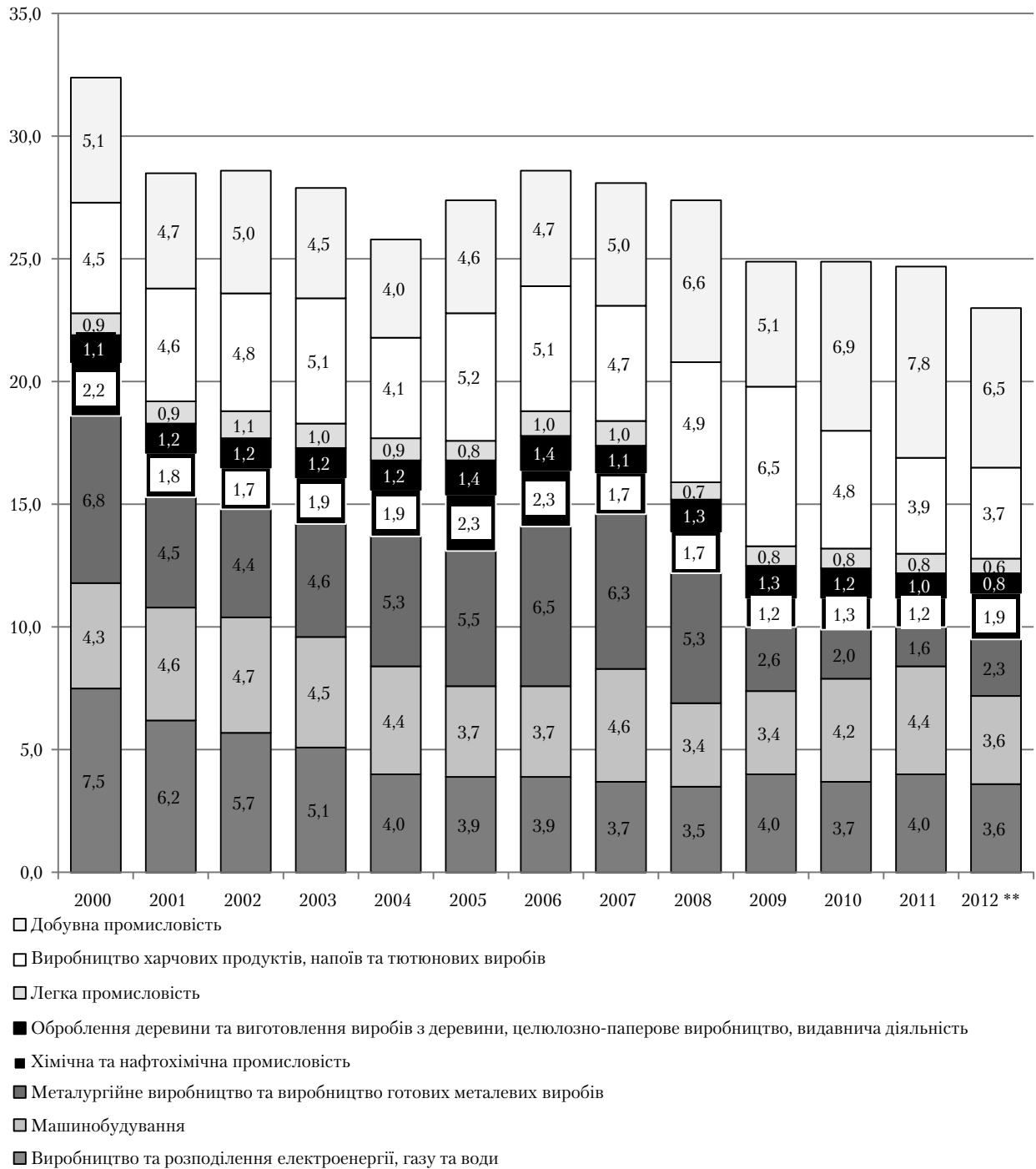

Рис. 1. Частки видів промислової діяльності у формуванні ВВП, %*

*Розраховано: дані Державної служби статистики України «Валова додана вартість промисловості в основних цінах» (2000–2011 рр. – СНР 1993, КВЕД-2005; 2012 р. – СНР 2008, КВЕД 2010).

** Дані за 2012 р. надано за КВЕД 2010.

економічної безпеки держави загалом і питань розвитку промислового сектору як об'єкта в системі економічної безпеки зокрема. Водночас за сучасних умов руйнування та пошкодження численних промислових об'єктів на сході країни, фактичної втрати вагомої частини індустріального потенціалу виникає необхідність наукового пошуку й аналізу системних проблем та «прогалин» у про-

мисловій політиці, які призвели до низької адаптованості промислового комплексу до нових викликів, з огляду на виявлення, уникнення та попередження загроз економічній безпеці держави.

Мета статті полягає у здійсненні оцінки системних проблем розвитку промисловості та реалізації промислової політики з погляду виявлення чинників їх впливу на економічну безпеку дер-

жави, а також в оновленні підходів до формування пріоритетів промислової політики України.

За період 2000–2012 рр. відбулося скорочення внеску промисловості України у формування валової доданої вартості в економіці з 34,2 % до 24,3 %. У формуванні ВВП поміж видів промислової діяльності домінує переробна промисловість, частка якої у ВВП в середньому за аналізований період становила 21,2 %, частка добувної промисловості була на рівні 5,9 %, виробництва та розподілення електроенергії, газу й води – 4,9 %. Поряд зі скороченням частки промисловості у створенні ВДВ відбувається погіршення відтворювальних пропорцій у промисловості, що негативно позначається на можливостях забезпечення зростання виробництва та його ефективності в майбутньому (частка переробної промисловості зменшилася за 2000–2012 рр. з 21,5 % до 14,1 %, виробництва та розподілення електроенергії, газу і води – із 7,5 % до 3,6 %, частка добувної промисловості зросла з 5,1 до 6,5 %).

Помітний внесок у формування ВВП поміж галузей переробної промисловості у 2000–2012 рр. зробили харчова, машинобудівна та металургійна галузі (їх частки в середньому за аналізований період склали відповідно 5,2 %; 4,5 %; 4,8 %), значно меншими були частки хімічної та нафтохімічної, а також легкої промисловості – 1,8 % і 0,9 % відповідно (рис. 1).

Промислове виробництво протягом 2005–2014 рр. характеризується періодами як висхідної, так і низхідної динаміки (рис. 2). У 2005–2007 рр. спостерігалось щорічне нарощування обсягів промислового виробництва, після чого внаслідок впливу світової фінансово-економічної кризи на економіку України у промисловості

тривав спад, пік якого було досягнуто у 2007 р. (індекс промислового виробництва складав 78,1 %). Процеси післякризового відновлення протягом 2010–2011 рр. супроводжувалися періодом поживлення у промисловості, й індекси промислової продукції були на рівні відповідно 111,2 % та 108,0 % (найліпші показники зафіксовано в переробній промисловості – 113,9 % і 109,7 % відповідно). Але позитивний тренд виявився нестійким, і у 2012 р. зафіксовано спад промислового виробництва на 0,7 %, відтоді негативний тренд щороку лише поглиблювався (індекси промислового виробництва у 2013–2014 рр. склали відповідно 95,7 % і 89,9 %).

У галузях переробної промисловості найбільший спад у 2012–2014 рр. зафіксовано у виробництві коксу, продуктів нафтоперероблення (індекси промислової продукції склали в ці роки відповідно 81,6 %; 89,2 %; 78,7 %), виробництві хімічних речовин і хімічної продукції (96,0; 80,7; 85,8 %) та машинобудуванні, крім ремонту й монтажу машин та устаткування (96,7 %; 86,4 %; 79,4 %) – табл. 1.

Особливо складним для української промисловості виявився 2014 рік. Під час неоголошеної війни Україна втратила щонайменше 20 % економічного потенціалу [20]. Для промислового комплексу, як і для економіки загалом, 2014–2015 рр. стали періодами значних випробувань. Саме промисловість відчула нищівного удару під час збройного протистояння: розташовані у східних регіонах виробництва вугільної, металургійної, машинобудівної, хімічної промисловості, що забезпечували значну частину внутрішнього промислового виробництва та експорту, зазнали величезних втрат.

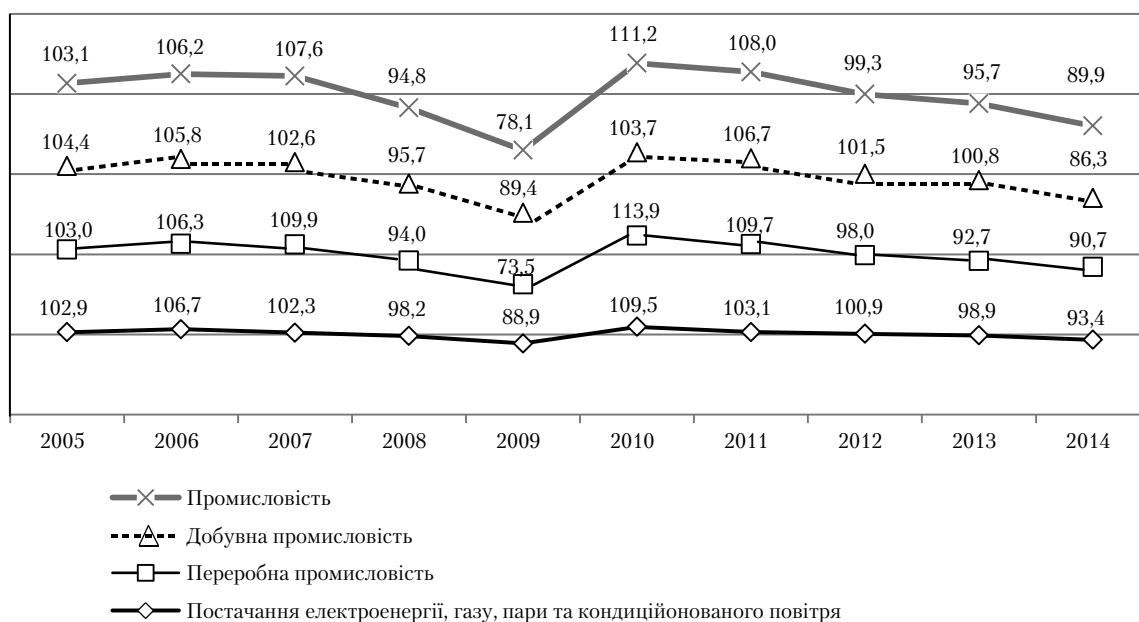

Рис. 2. Динаміка промислового виробництва, % до попереднього року*

*Складено за: дані Державної служби статистики України «Індекси промислової продукції».

Таблиця 1

Динаміка індексів промислової продукції за видами діяльності, % до попереднього року*

Галузі промисловості	2011	2012	2013	2014
Промисловість	108,0	99,3	95,7	89,9
Добувна промисловість	106,7	101,5	100,8	86,3
Переробна промисловість, з неї	109,7	98,0	92,7	90,7
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	103,2	100,8	95,0	102,5
Текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	106,7	94,1	94,1	98,6
Виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	107,4	101,0	102,7	96,0
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	96,4	81,6	89,2	78,7
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	128,0	96,0	80,7	85,8
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	98,6	107,3	111,8	101,9
Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	113,4	93,8	97,4	91,2
Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	111,0	96,5	94,7	85,5
Машинобудування, крім ремонту та монтажу машин і устаткування	115,4	96,7	86,4	79,4
Виробництво меблів, іншої продукції, ремонт і монтаж машин та устаткування	114,3	108,1	90,9	93,0
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	103,1	100,9	98,9	93,4

*Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

У 2014 р. відбулося значне пришвидшення темпів скорочення промислового виробництва, яке за підсумками року складало 10,1 %. Такий тренд багато в чому був зумовлений спадом виробництва в Донецькій і Луганській областях (на 31,5 % і 42 % відповідно у 2014 р.). При цьому Донецька та Луганська області у 2013 р. разом забезпечили 25,2 % товарного експорту України (у 2014 р. – 19,1 %), 24,6 % загального обсягу реалізованої промислової продукції (у 2014 р. – 18,9 %). У 2015 р. спад промислового виробництва триває, і в січні-березні він зафіксований на рівні 21,4 % порівняно з відповідним періодом 2014 р.

Нинішнє різке погіршення динаміки у промисловості, зумовлене стресовими трансформаціями соціально-економічного та політичного середовища, розгортанням бойових дій на сході України, анексією Російською Федерацією Криму, засвідчує слабку спроможність господарської системи протистояти внутрішнім та зовнішнім загрозам і підтверджує недосконалість та вичерпаність традиційних для України чинників економічного зростання, заснованих на переважанні сировинного складника у виробництві та експорті, експлуатації застарілих екологонебезпечних і ресурсомістких засобів виробництва, високій експортній орієнтації базових бюджетотворюювальних галузей, використанні дешевої низькокваліфікованої праці.

Очевидними є «прогалини» в державній промисловій політиці в частині невизначеності її пріоритетів, недостатності важливих для відновлення економіки проектів розвитку і складності їх імплементації. Сьогодні в Україні відсутні умови до «вирощування» національних лідерів – «локомотивів» економічного зростання та модернізації економіки, недостатня увага приділяється розвитку галузей, що виробляють продукцію з високою доданою вартістю, здатну приносити вищі прибутки і гарантувати їх отримання в майбутньому, створити початок для забезпечення довгострокового економічного зростання.

Пошук нових джерел зростання у промисловості неможливий без усвідомлення глибинних системних проблем та нових перешкод, які заважають відновленню позитивної динаміки й реконструкції промислового комплексу на якісно нових засадах. До цих проблем та перешкод належать такі.

Надмірна орієнтація промислової політики на розвиток базових (переважно сировинних) експортноорієнтованих галузей промисловості, що призводить до високої залежності функціонування промислового комплексу від зовнішньої кон'юнктури поряд із низькою здатністю оперативно реагувати на потреби ринку, спричиняє поглиблення зовнішньоторговельних дисбалансів, посилення чутливості до цінних коливань і кри-

зових явищ. Так, дестабілізація ситуації у двох трьох галузях, зумовлена зовнішніми або внутрішніми чинниками, може викликати серйозні проблеми щодо українських міжнародних розрахунків, спустошити валютні резерви та значно збільшити борговий тягар.

При цьому відсутність вираженої структурної політики у промисловості з акцентом на розвиток високотехнологічних виробництв призводить до закріплення технологічного відставання економіки. Підтвердженням тому є збереження в Україні у 2014 р. переважно сировинного ухилу товарного експорту – найбільші його частки припадали на чорні метали і вироби з них (27,0 % загального обсягу товарного експорту) та мінеральні продукти (11,3 %) – і диспаритету в зовнішній торгівлі високотехнологічними товарами (ВТТ, до яких згідно з методологією ОЕСР та Євростату належать повітряні літальні апарати й космічні кораблі, комп'ютери, електронна продукція, прилади й апарати оптичні, фотографічні, фармацевтичні продукти) [21]: український експорт високотехнологічної машинобудівної продукції складав лише 4,7 %, фармацевтичної – 0,5 % загального обсягу товарного експорту (тоді як частки такої продукції в товарному імпорті України склали 7,1 % і 4,5 % відповідно) (табл. 2). При цьому економічно розвинені країни до 85–90 % приросту ВВП забезпечують через виробництво та експорт наукоємної продукції.

Загалом частка ВТТ в українському імпорті складає 11,7 %, тоді як частка аналогічної продукції в експорті – 5,2 %, а коефіцієнт покриття імпортом експорту за всіма групами ВТТ становить 2,3.

Низька привабливість промислових об'єктів для зовнішніх і внутрішніх інвесторів як через суттєве погіршення інвестиційного клімату в поточному періоді, так і внаслідок збереження численних інституційних перешкод (адміністративного тиску на бізнес, незахищеності прав інвесторів, корупційного складника в органах державної влади тощо).

Попри те, що у 2014 р. у промисловості України частка капітальних інвестицій залишається найбільшою з-поміж усіх видів економічної діяльності (40,6 %), їх обсяги продовжують скорочуватися: індекс капітальних інвестицій у промисловості складав 75,9 % до показника 2013 р., зменшення іноземного капіталу (у т.ч. за рахунок курсової різниці) зафіксовано на рівні 3,25 млрд дол. США), із травня бюджетне інвестування промисловості було припинено [22].

Аналіз показників структури капітальних інвестицій у промисловість свідчить про негативну тенденцію до скорочення частки інвестицій у переробну промисловість (із 53,9 % у 2010 р. до 49,6 % у 2014 р.) (табл. 3). У структурі капітальних інвестицій у переробну промисловість традиційно переважають частки харчової промисловості (16,1 % загального обсягу залучених інвестицій у промисловість у 2014 р.), металургії (14,3 %), хімічного комплексу (8,3 %), машинобудівного комплексу (6,4 %). Незначними залишаються частки інвестицій у високотехнологічні виробництва: у виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції – 0,3 %, основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів – 1,7 %, електричного устаткування – 0,7 %.

Рівень достатності інвестицій для забезпечення економічного розвитку на засадах технологічної модернізації промислового виробництва визначається дотриманням норми інвестування відносно ВВП, що є важливим індикатором інвестиційної безпеки держави, задовільне значення якого, за оцінками фахівців, має складати 25 % [23]. Натомість в Україні у 2014 р. цей показник був майже вдвічі нижчим і складав лише 13,0 %.

Неефективність механізмів фінансування структурних змін у промисловості. Традиційними джерелами фінансування діяльності підприємств промисловості є власні кошти підприємств, позикові й залучені фінансові ресурси, бюджетні інвестиційні асигнування, кошти іноземних інвесторів.

Таблиця 2

**Зовнішня торгівля України високотехнологічними товарами у 2014 р.
(до загального обсягу експорту або імпорту)***

Вид товару	Експорт		Імпорт	
	млн дол.	%	млн дол.	%
Повітряні літальні апарати та космічні кораблі (88)	246,4	0,5	49,2	0,1
Комп'ютери (8471)	13,6	0,03	363,8	0,6
Електронна продукція (8517–8548)	2048,3	3,8	2814,1	5,2
Оптична продукція (90)	229,4	0,4	650,0	1,2
Загалом у групі високотехнологічної машинобудівної продукції	2537,7	4,7	3877,1	7,1
Фармацевтична продукція (30)	255,6	0,5	2472,8	4,5
Загалом у групі ВТТ	2793,3	5,2	6349,9	11,7
Загалом товари	53913,5	100	54381,8	100

* Складено та розраховано за: статистична інформація Держстату «Товарна структура зовнішньої торгівлі України за 2014 р.»

Таблиця 3

Капітальні інвестиції за видами промислової діяльності, КВЕД-2010, млн грн*

Галузь промисловості	2010	2011	2012	2013	2014
Промисловість загалом	56725,3 100	89146,3 100	103472,6 100	105593,7 100	82743,8 100
Добувна	15727,8 27,7	24252,6 27,2	31528,2 30,5	22863,2 21,7	18287,8 34,2
Переробна, у т.ч.:	30578,8 53,9	42741,6 47,9	43031,4 41,6	46240,0 43,8	41040,5 49,6
харчова промисловість	8664,6 15,3	12254,6 13,7	13557,6 13,1	15275,3 14,5	13313,6 16,1
легка промисловість	492,2 0,9	542,9 0,6	372,0 0,4	483,3 0,5	544,0 0,7
виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	1391,8 2,5	3602,1 4,0	2263,6 2,2	2444,0 2,3	1865,4 2,3
виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	1418,5 2,5	1602,5 1,8	1239,9 1,2	674,7 0,6	555,6 0,7
хімічна, нафтохімічна промисловість, виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	6914,3 12,2	8020,5 9,0	8395,0 8,1	8947,0 8,5	6828,3 8,3
металургія	6718,5 11,8	9809,7 11,0	9281,7 9,0	10898,2 10,3	11832,7 14,3
машинобудування	4249,7 7,5	5754,0 6,5	6927,7 6,7	6598,7 6,2	5281,0 6,4
інші галузі переробної промисловості	729,2 1,3	1155,3 1,3	1093,9 1,1	918,7 0,9	819,9 1,0
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	9680,7 17,1	21136,0 23,7	27134,0 26,2	34490,2 32,7	22580,0 27,3
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	738,0 1,3	1016,1 1,1	1779,0 1,7	2000,3 1,9	835,5 1,0

* Складено та розраховано за: дані Держстату України «Капітальні інвестиції в Україні» за відповідні роки.

У міжнародній практиці основним джерелом інвестицій є власні кошти підприємств – прибуток та амортизаційні відрахування. Прибутки, які залишаються в розпорядженні промислових підприємств в Україні, є низькими, що зумовлено їх технологічним відставанням, значним податковим навантаженням, високим ступенем зношеності основних фондів. У 2014 р. фінансовий результат до оподаткування великих та середніх підприємств становив –152219 млн грн порівняно з позитивним значенням 18524,0 млн грн у 2013 р. Частка збиткових підприємств зросла з 38,9 % у 2013 р. до 44,4 % у 2014 р.

Діюча в Україні система нарахування амортизації не дає змоги формувати амортизаційні фонди навіть в обсягах, еквівалентних зношенню ОФ, не говорячи про їх розширене відтворення. Ступінь зношеності ОФ у 2013 р. у промисловості складав 56,9 % (у добувній промисловості – 57,1 %, переробній – 50,1 %, постачанні електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря – 61,9 %, водопостачанні; каналізації, поводженні з відходами – 59,3 %). Якщо в розвинених країнах ОФ оновлюються кожні 12–15 років, то в Україні – протягом 50 і більше років (табл. 4).

Можливості використання коштів державного бюджету для фінансування промисловості обмежені через значний розмір його дефіциту. Так,

протягом 2000–2014 рр. Держбюджет України було зведено з профіцитом лише у 2000 р. і 2002 р. У 2012–2013 рр. дефіцит Держбюджету становив відповідно 53,4 і 64,7 млрд грн. У 2014 р. дефіцит Держбюджету у співставних умовах (без урахування випуску ОВДП за спеціальним фондом на суму 18 млрд грн) був на рівні 60,1 млрд грн.

В умовах обмежених можливостей бюджетної підтримки й дефіциту власних ресурсів підприємств важливим механізмом фінансування промисловості має бути банківське кредитування.

Найбільші обсяги банківського кредитування промисловості припадають на переробну галузь: у 2013 р. у промисловість надано 183113 млн грн банківських кредитів (з яких у переробну надійшло 135898 млн грн, або 74,2 %), у 2014 р. – відповідно 235307 млн грн (183916 млн грн, або 78,2 %).

Протягом 2013–2014 рр. найбільший обсяг кредитів надходив до харчової промисловості (33,4 % і 30,5 % відповідно від усіх кредитів у переробну промисловість), хімічної, нафтохімічної промисловості, виробництва іншої неметалевої мінеральної продукції (19,8 і 23,8 %), машинобудування (19,6 % і 21,0 %), металургії (16,3 % і 15,6 %). Частка банківського кредитування інших видів промислової діяльності не перевищувала 4 % (табл. 5).

Незбалансованою є строкова структура кредитів у промисловість: переважна їх більшість є

Ступінь зношеності основних засобів у 2013 р., %

Вид економічної діяльності	Ступінь зношеності основних засобів, %
Загалом	77,3
Промисловість	56,9
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	57,1
Переробна промисловість	50,1
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	48,5
Текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	53,5
Виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	53,4
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	44,1
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	56,0
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	43,6
Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	46,8
Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин та устаткування	44,7
Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	62,5
Виробництво електричного устаткування	55,4
Виробництво машин та устаткування, не віднесених до інших угруповань	52,9
Виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів	54,9
Виробництво меблів, іншої продукції, ремонт і монтаж машин та устаткування	74,9
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	61,9
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	59,3

коротко- та середньостроковими (у 2014 р. у добувній промисловості частка кредитів зі строком погашення до 5 років становила 96 % у загальному обсязі кредитів галузі, переробній промисловості – 86,1 %, виробництві та розподіленні електроенергії, газу і води – 83,6 %), що свідчить про спрямування кредитів на поповнення оборотних коштів підприємств. Фінансування інвестиційно-інноваційних заходів здійснюється за рахунок довгострокових кредитів, частка яких у структурі кредитування промисловості залишається низькою.

Не набули достатнього розвитку в Україні альтернативні механізми фінансування структурних змін у промисловості – фінансовий лізинг, первинне розміщення цінних паперів на фондовому ринку, спільне інвестування тощо.

Відсутність стратегічного підходу до вирішення проблеми насичення внутрішнього ринку за рахунок відповідного збільшення обсягів внутрішнього виробництва, що призводить до формування високої залежності внутрішнього ринку від імпорту. Відкритість національної економіки закріплює вразливість внутрішнього ринку від коливань зовнішньої кон'юнктури та несприятливих світових тенденцій (коливань валютного курсу, підвищення цін на енергоносії, волатильності цін на основну експортну продукцію України тощо).

Оцінювання стану внутрішнього ринку здійснюється за результатами аналізу частки продукції окремих галузей української промисловості у структурі внутрішнього споживання. Місткість внутрішнього ринку у 2013 р. у вартісному вимірі становила 1506,5 млрд грн і зменшилася порівняно з 2012 р. на 4,4 % (табл. 6). У 2014 р. різке скорочення як споживчого, так і інвестиційного попиту зумовило подальше зменшення місткості внутрішнього ринку, яка становила 1280,9 млрд грн. При цьому якщо у гривневому обчисленні зруження ринку у 2014 р. порівняно з 2013 р. становило 15 %, то у доларовому еквіваленті – 55,7 % (зі 188,5 до 105,0 млрд дол. США).

Тобто у 2014 р. показники ємності внутрішнього ринку здебільшого були досягнуті через подорожчання продукції, викликане інфляцією, і різку девальвацію гривні до долара США. Так, у 2014 р. споживчі ціни зросли на 24,9 %, ціни виробників – на 31,8 % (до грудня попереднього року). За 2014 р. офіційний обмінний курс гривні до долара знизився на 97,3 % (із 799,3 грн/100 дол. станом на кінець грудня 2013 р. до 1576,9 грн/100 дол. станом на кінець грудня 2014 р.). У 2012–2014 рр. задоволення потреб внутрішнього ринку відбувалося завдяки посиленню позицій імпортованої продукції (у внутрішньому споживанні продукції промисловості

Таблиця 5

Кредити, надані в переробну промисловість, млн грн*

Розділи	2013		2014	
	млн грн	%	млн грн	%
Переробна промисловість	135 898	100	183 916	100
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	45393	33,4	56094	30,5
Виробництво харчових продуктів	36 254	26,7	46 310	25,2
Виробництво напоїв	7 440	5,5	8 405	4,6
Виробництво тютюнових виробів	1 699	1,3	1 379	0,7
Текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	2047	1,5	2127	1,2
Текстильне виробництво	541	0,4	778	0,4
Виробництво одягу	409	0,3	423	0,2
Виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	1 097	0,8	926	0,5
Виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	4967	3,7	6136	3,3
Оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини й корка, крім меблів; виготовлення виробів із соломки та рослинних матеріалів для плетіння	1 387	1,0	1 644	0,9
Виробництво паперу та паперових виробів	2 362	1,7	3 062	1,7
Поліграфічна діяльність, тиражування записаної інформації	1 218	0,9	1 430	0,8
Виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	4 198	3,1	4 271	2,3
Хімічна, нафтохімічна промисловість, виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	26962	19,8	43751	23,8
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	12 095	8,9	23 842	13,0
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	1 842	1,4	2 188	1,2
Виробництво гумових і пластмасових виробів	6 381	4,7	9 201	5,0
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	6 644	4,9	8 520	4,6
Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	22200	16,3	28759	15,6
Металургійне виробництво	16 907	12,4	24 945	13,6
Виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	5 293	3,9	3 814	2,1
Машинобудування	26596	19,6	38532	21,0
Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	1 113	0,8	1 187	0,6
Виробництво електричного устаткування	5 862	4,3	10 119	5,5
Виробництво машин і устаткування, н.в.і.у.	8 713	6,4	12 176	6,6
Виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів	5 408	4,0	6 478	3,5
Виробництво інших транспортних засобів	5 500	4,0	8 572	4,7
Виробництво меблів, іншої продукції, ремонт і монтаж машин та устаткування	3534	2,6	4246	2,3
Виробництво меблів	561	0,4	746	0,4
Виробництво іншої продукції	1 154	0,8	1 112	0,6
Ремонт і монтаж машин та устаткування	1 819	1,3	2 388	1,3

Складено за: дані бюлетенів НБУ за 2013–2014 рр.

частка імпорту зросла із 40,9 % у 2012 р. до 48,7 % у 2014 р.) на тлі переспрямування внутрішнього виробництва на зовнішні ринки (частка експорту в обсягах реалізації продукції збільшилася за цей період з 33,5 до 45,1 %).

Найбільш імпортозалежними є ринки машинобудівної продукції (у 2014 р. у загальному обсязі внутрішнього споживання імпортна продукція складала 96,6 %), а також хімічної та нафтохімічної промисловості (63,2 %).

Внутрішньому ринку продукції машинобудівної промисловості в Україні притаманні дисбаланси: за наявності потужного потенціалу галузей машинобудування інвестиційний і споживчий попит за низкою товарних позицій задовольняється за рахунок імпортованих надходжень, тоді як вітчизняна продукція спрямовується на експорт (частка експорту машинобудівної продукції в загальних обсягах її реалізації зросла з 73,9 % у 2012 р. до 94,6 % у 2014 р.). Частка імпортованої про-

Динаміка обсягів реалізації та внутрішнього споживання промислової продукції*

Показник	2012	2013	2014
Обсяги реалізації вітчизняної промислової продукції, млрд грн	1400,7	1354,1	1195,6
у т. ч. експорт, млрд грн**	468,7	426,5	539,1
<i>Внутрішнє споживання</i>			
Загальний обсяг***, млрд грн /% до аналогічного періоду попереднього року	1575,9/106,9	1506,5/95,6	1280,9/85,0
Вітчизняна продукція, млрд грн	932,0	927,6	656,5
% вітчизняної продукції у загальному обсязі внутрішнього споживання	59,1	61,6	51,3
Імпортована продукція****, млрд грн	643,9	578,9	624,4
% імпорту в загальному обсязі внутрішнього споживання	40,9	38,4	48,7

*Розраховано за: інформація Державної служби України «Обсяг реалізованої промислової продукції за видами діяльності», «Товарна структура зовнішньої торгівлі України».

**Розраховано шляхом переведення даних Державної служби статистики щодо експорту з доларів у гривні за середнім обмінним курсом за період.

***Розраховано у спосіб віднімання від обсягу реалізації продукції вартості експорту й додавання вартості імпорту. Вартість експорту й імпорту переведено з доларів у гривні за середнім обмінним курсом за період.

****Розраховано у спосіб переведення даних Державної служби статистики щодо імпорту з доларів у гривні за середнім обмінним курсом за період.

дукції у витратах на кінцеве споживання домашніх господарств за останні три роки складала понад 90 %. Зважаючи на несприятливий інвестиційний клімат та умови ведення бізнесу в Україні, іноземні компанії надають перевагу імпорту в Україну готової машинобудівної продукції завдяки розвитку дистриб'юторських мереж.

Приклади перенесення іноземними компаніями виробництва в Україну є нечисленними. Вітчизняні підприємства у процесі виробництва та модернізації також надають перевагу імпортному устаткуванню. Валове нагромадження основного капіталу на 92,9 % здійснюється за рахунок імпортних поставок машинобудівної продукції. Тобто закріплюється «прив'язка» вітчизняних споживачів до продукції іноземних виробників, тоді як вітчизняні виробничі потужності залишаються незадіяними.

Варто зазначити, що в умовах переважання на українському ринку імпортової інвестиційної машинобудівної продукції стимулювання її виробництва в Україні ускладнюється відсутністю обмежень на використання імпортової техніки у проєктах удосконалення виробництва, відсутністю координації з боку держави діяльності проєктних організацій щодо розроблення проєктів нового або вдосконаленого виробництва продукції, на яку існує платоспроможний внутрішній попит, а також відсутністю державного замовлення на вітчизняну інвестиційну продукцію (зокрема, енергоощадне обладнання, високотехнологічне металургійне та гірничошахтне обладнання тощо).

В імпорті продукції хімічної промисловості найбільшою є частка пластмас, полімерних матеріалів (у 2014 р. – 28,1 %), а також фармацевтичної продукції (23,7 %). Специфікою галузі є

значна її залежність від імпорту природного газу, який для хімічного виробництва є не лише енергетичним ресурсом, а й сировиною для виробництва найважливіших видів продукції.

Відсутність системного бачення розвитку промислового комплексу та невизначеність стратегічних засад державної промислової політики.

Промислова політика як частина державної економічної політики має формувати стратегію розвитку промислового сектору України та його окремих складників, задаючи певний тип економічного устрою. Досвід країн ОЕСР свідчить про те, що реалізація ефективної промислової політики вимагає розроблення багаторічних планів та бюджетів, а також ефективних механізмів моніторингу й оцінювання їх реалізації [24], що передбачає наявність чіткої довгострокової стратегії розвитку промислового сектору. В Україні ж досі не розроблено комплексну державну стратегію розвитку промисловості, в якій напрями державної підтримки були б визначені в загальному балансі державних, секторальних, корпоративних і регіональних інтересів та ресурсів.

В Україні стратегічні засади промислової політики було закладено в Державній програмі розвитку промисловості на 2003–2011 роки [25], спрямованій на створення конкурентоспроможного промислового комплексу, здатного в умовах глобалізації та зростання відкритості національної економіки вирішувати основні завдання соціально-економічного розвитку та утвердження України як високотехнологічної держави. Проте завдання Програми повністю не виконано, а потенціал основних її положень виявився вичерпаним. Після завершення терміну дії Програми Кабінетом Міністрів України було схвалено Концепцію

Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року [26], однак відповідну Загальнодержавну цільову економічну програму, яку передбачалося розробити на базі концепції, не було затверджено.

Про невизначеність пріоритетів промислової політики свідчить і відсутність відповідної нормативно-правової бази: не розроблено ключовий для розвитку промисловості закон про промисловість України, який би визначав поняття «промислове підприємство» та критерії віднесення підприємств до промислових, пріоритетні напрями розвитку промисловості, регламентував чітке розмежування повноважень щодо розроблення та реалізації державної промислової політики, сприяючи посиленню її ефективності.

Нині Україна потребує вдосконалення організаційно-інституційного механізму формування і реалізації промислової політики у спосіб перегляду застарілих положень законодавства, визначення сучасних пріоритетних напрямів промислової політики, відповідних потребам розвитку індустріального потенціалу та розвитку передових виробництв, і їх фіксування в нових документах стратегічного значення, а також забезпечення координуючої ролі держави в посиленні комунікації та взаємодії влади, бізнесу, громадянського суспільства для ініціювання і впровадження важливих проектів у промисловості.

Низький ступінь співробітництва підприємств у ланцюгах доданої вартості, недостатність замкнених циклів виробництва продукції вищих технологічних укладів. Найбільш спроможними до інвестиційно-інноваційного розвитку структурами є вертикальні та горизонтальні корпорації. Корпоратизація державних підприємств в Україні здійснювалася як етап приватизації. Унаслідок помилок в організації приватизаційних процесів було зруйновано окремі територіально-виробничі та виробничо-технологічні комплекси, розірвано кооперативні зв'язки між підприємствами, звузилися можливості випуску кінцевої продукції [27]. Подрібнення структур у процесі приватизації призвело до того, що з-поміж передбачених законодавством організаційних форм господарювання станом на 1 січня 2014 р. частка товариств з обмеженою відповідальністю і приватних підприємств становила разом 57,8 %, акціонерних товариств – 1,8 % загальної кількості суб'єктів ЄДРПОУ [28]. Водночас саме великі підприємства забезпечують найбільший обсяг капітальних інвестицій, концентрацію науково-технічного та виробничого потенціалу промисловості, що дозволяє їм вживати більш радикальних і ризикових заходів щодо оновлення виробництва, розширення номенклатури промислової продукції та поліпшення її споживчих якостей.

Реальна корпоратизація може сприяти концентрації капіталів різних розмірів і реалізації масштабних інвестиційно-інноваційних проектів, налагодженню кооперативно-виробничих зв'язків у

межах галузевої та міжгалузевої територіальної співпраці. Одним зі способів реалізації цих завдань має бути входження підприємств у кластери. Але в Україні на державному рівні кластерній моделі досі не приділяється належної уваги: розроблені проекти нормативно-правових актів з формування засад державної політики у сфері кластеризації економіки залишаються незатвердженими.

Висока енергоємність, нераціональне енергоспоживання та низькі екологічні характеристики промислового виробництва, недостатнє використання потенціалу екологічно чистих відновлюваних джерел енергії, що гальмує модернізаційні зрушення в економіці, створює додаткове навантаження на зовнішньоторговельний баланс, посилює енергетичну, економічну й політичну залежність промислових виробництв України від країни-постачальника, загалом обмежуючи конкурентоспроможність продукції. За показником енергоємності ВВП Україна на понад удвічі відстає від провідних країн світу; промисловість залишається найбільш енергоємним сектором економіки (її частка у структурі енергоспоживання складає 31 %, найбільш енергоємною галуззю промисловості є чорна металургія, яка споживає 55,3 % енергоресурсів промисловості, насамперед через значну частку застарілих технологій на підприємствах галузі).

Забезпеченню ефективності енергоощадної політики значним чином перешкоджає низька платоспроможність підприємств для придбання новітніх технологій у цій галузі. Натомість світовий досвід свідчить про доцільність, окупність і високу економічну ефективність впровадження передових енергоощадних, екологічно безпечних технологій, створення мало- і безвідходних технологічних процесів, удосконалення методів утилізації шкідливих речовин, а також комплексного використання природних ресурсів.

Наявні системні проблеми у промисловості формують передумови для подальшого поглиблення макроекономічних дисбалансів у країні та зумовлюють критичне зростання рівня загроз національним інтересам і національній безпеці України в економічній сфері, основними з яких, відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» [29] є істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності й науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку; ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки; критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості; недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці; критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку; нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з

високою часткою доданої вартості; неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави; тінізація національної економіки; переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними.

Висновки

Потреба подолання негативного впливу проблем промислової політики на економічну безпеку держави зумовлює необхідність термінового об'єднання зусиль законодавчої та виконавчої гілок влади для адекватного реагування на наявні виклики, вирішення першочергових і стратегічних завдань розбудови національної економіки [30]. Кризовий стан промисловості нині доводить, що пріоритети державної політики на короткостроковий період мають ґрунтуватися на необхідності швидкого відновлення дієздатності промислового комплексу. Але не менш важливого і стратегічного значення набуває питання спрямування фінансового ресурсу на здійснення структурної модернізації виробничих потужностей із впровадженням енерго- й ресурсоощадних технологій й високих екологічних стандартів, що дозволить швидко і на іншому технологічному рівні відродити вітчизняне виробництво, модернізувати індустріальний комплекс як основу економічного зростання, запровадити нові технології, сучасні технічні рішення та інновації, які дозволять впевнено подолати наслідки важкої економічної кризи та війни і забезпечити належний рівень економічної безпеки держави.

Завдання промислової політики в Україні має полягати в структурно-технологічній модернізації промислового комплексу та переході до вищих технологічних укладів. Промислова політика має стати дієвим інструментом економічних реформ та механізмом, що забезпечить післякризове відновлення на якісній основі, нарощування потенціалу промислового виробництва як основи економічного зростання у довгостроковому періоді. Йдеться про закладення підвалин для нової моделі економічного розвитку, заснованої на інноваційних засадах, глибокій інтеграції виробничого потенціалу з екологічним та соціальним складниками процесу створення продукції. Наближення до цієї моделі потребує вироблення відповідної політики у промисловості, пріоритети і заходи якої мають бути спрямовані на досягнення найважливіших цілей загальнодержавного значення, задекларованих у Стратегії сталого розвитку на період до 2020 ро-

ку, Плані дій Уряду на 2015 р., Коаліційній угоді, Угоді про асоціацію України і ЄС та плані дій з її виконання, Меморандумі України і МВФ та ін. Пріоритетами цієї політики мають бути такі:

- стимулювання всеохопної модернізації української промисловості: виведення застарілих потужностей, впровадження нових технологій, зниження енергоємності ключових секторів, створення нових виробництв для поглибленого перероблення та виготовлення кінцевої промислової продукції високої якості, у т.ч. на засадах підтримки «точок зростання» і розвитку міжгалузевого співробітництва, запровадження європейських стандартів виробництва на підприємствах;

- підвищення ефективності використання державних і приватних інвестиційних ресурсів та збільшення інвестування промислового сектору завдяки поліпшенню інвестиційного клімату в державі, диверсифікації джерел інвестування та реструктуризації інвестиційних потоків з їх подальшим спрямуванням у середньо- й високотехнологічні виробництва;

- створення необхідних передумов для забезпечення переходу промислового комплексу держави на інноваційний шлях розвитку з підвищенням її науково-технологічного потенціалу. Стратегічним завданням у цьому напрямі має бути дотримання прогресивних пропорцій між інтелектуальним потенціалом та іншими ресурсами, а також перехід до створення конкурентних переваг у високотехнологічних галузях. Для цього необхідні масштабні заходи з оновлення системи організації наукових досліджень, сприяння кадровому забезпеченню інноваційної діяльності через розвиток системи національної освіти, збереження інтелектуального багатства держави, підвищення престижу інтелектуальної праці;

- відродження коопераційних зв'язків усередині економіки з метою формування нового корпоративно-коопераційного каркасу і відродження тих секторів економіки, від яких залежить збільшення пропозиції вітчизняної продукції на внутрішньому ринку. Диверсифікація та кластеризація економіки можуть забезпечити гармонійний розвиток і кооперацію секторів економіки, збільшення випуску наукоємних товарів. Одним із провідних рушіїв промисловості України має бути багатогалузеве машинобудування, яке забезпечує базисні засади періодичного інноваційного оновлення технологічного рівня виробництва, конкурентоспроможність економіки і стійку динаміку економічного зростання. Водночас необхідно передбачити включення вітчизняних підприємств у коопераційні ланцюги з підприємствами інших країн у високотехнологічних і наукоємних сферах.

Список використаних джерел

1. *Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку* / Ю. В. Кіндзерський, М. М. Якубовський, І. О. Галиця [та ін.]; за ред. к. е. н. Ю. В. Кіндзерського; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2009. – С. 91.

2. *Модернізація України – наш стратегічний вибір*. Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. – Київ, 2011. – С. 123.
3. *Бесчастний А. В.* Економічна безпека національної економіки: теорія, механізм забезпечення та реалізації : монографія / А. В. Бесчастний; ДонДУУ. – Донецьк : Вид-во «Ноудідж» (донецьке відділення), 2012. – 281 с.
4. *Варналій З. С.* Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення : монографія / З. С. Варналій, Д. Д. Буркальцева, О. С. Саєнко. – К. : Знання України, 2011. – 299 с.
5. *Васильців Т. Г.* Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення : монографія / Т. Г. Васильців. – Львів : Арал, 2008. – 386 с.
6. *Власюк О. С.* Економічна безпека України в умовах ринкових трансформацій та антикризового регулювання / О. С. Власюк. – К. : ДННУ «Академія фінансового управління», 2011. – 474 с.
7. *Горбулін В. П.* Україні потрібна нова промислова політика, яка відповідала б національним інтересам // Дзеркало тижня. – 2010. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/ukrayini_potribna_nova_promislova_politika_yaka_vidpovidala_b_natsionalnim_interesam.html
8. *Губський Б. В.* Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення / Б. В. Губський. – К. : Б.и., 2001. – 122 с.
9. *Жаліло Я. А.* Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика : монографія / Я. А. Жаліло. – К. : НІСД, 2003. – 368 с.
10. *Ляшенко О. М.* Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства : монографія / О. М. Ляшенко; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ : СЛУ, 2011. – 399 с.
11. *Економічна безпека України в умовах глобалізаційних викликів* : монографія / А. А. Мазаракі, О. П. Корольчук, Т. М. Мельник [та ін.]; за заг. ред. А. А. Мазаракі. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – 718 с.
12. *Мунтіян В. І.* Економічна безпека України / В. І. Мунтіян. – К. : КВІЦ, 1999. – 463 с.
13. *Новицький Г. В.* Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України : монографія / Г. В. Новицький. – К. : Інтертехнологія, 2008. – С. 97.
14. *Пабат О. В.* Економічна безпека держави: інноваційні фактори : монографія. – Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2012. – 168 с.
15. *Сухоруков А. І.* Національна економічна безпека : навч. посіб. / А. І. Сухоруков, С. З. Мошенський, О. М. Петрук; за ред. д. е. н., проф., Заслуженого економіста України А. І. Сухорукова. – Житомир : ПП «Рута», 2010. – 384 с.
16. *Шемаєва Л. Г.* Забезпечення економічної безпеки підприємства на основі управління стратегічною взаємодією із суб'єктами зовнішнього середовища : монографія / Л. Г. Шемаєва; Рада національної безпеки і оборони України, Національний ін-т проблем економічної безпеки. – К., 2009. – 357 с.
17. *Шкарлет С. М.* Економічна безпека підприємства: інноваційний аспект : монографія / С. М. Шкарлет. – К. : Книжкове видавництво Національного авіаційного ун-ту, 2007. – 436 с.
18. *Шлемко В. Ф.* Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення : монографія / В. Т. Шлемко, І. Т. Бінько. – К. : НІСД, 1997. – 144 с.
19. *Юрків Н. Я.* Економічна безпека реального сектора економіки України: стратегічні пріоритети і теоретико-методологічні засади забезпечення : монографія. – Львів : ПАІС, 2012. – 400 с.
20. *Через російську військову агресію Україна втратила 20 % економіки* – А. Яценюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247809790&cat
21. *Саліхова О. Б.* Високотехнологічні виробництва: від методології оцінки до піднесення в Україні : монографія / О. Б. Саліхова; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 624 с. – С. 37.
22. *Уряд призупинив фінансування деяких галузей промисловості* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2014/05/12/450866/>
23. *Сухоруков А. І.* Моделивання та прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів України : монографія / А. І. Сухоруков, Ю. М. Харазішвілі. – К. : НІСД, 2012. – 368 с.
24. *OECD Perspectives on Global Development 2013: Industrial Policies in a Changing World*: OECD Publishing, 2013. – 249 p.
25. *Про схвалення Державної програми розвитку промисловості на 2003–2011 роки* : постанова КМУ від 28.07.2003 р. № 1174 // Офіційний вісник України. – 2003. – 15 серпня. – № 31.
26. *Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року* : розпорядження КМУ від 17.07.2013 р. № 603-р // Урядовий кур'єр. – 2013. – 19 вересня. – № 170.
27. *Сухоруков А. І.* Удосконалення організаційних структур в економіці України / А. І. Сухоруков, Т. П. Крупельницька // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 11 (125). – С. 87–97.
28. *Україна у цифрах 2013* : стат. збірн. Держстату України. – К. : Держстат, 2013. – С. 54.
29. *Про основи національної безпеки України* : закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // Урядовий кур'єр. – 2003. – 30 лип. – № 139.
30. *Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки»*. – К. : НІСД, 2014. – 148 с. – С. 77.